

ПРВА ШТАМПАРИЈА У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ, 1539 ГОДИНЕ, НА КОСОВУ ПОЉУ У МОНАСТИРУ ГРАЧАНИЦИ

I.

За време владања династије Немањића у XIII и XIV веку развијала се је преписивачка делатност у нашим земљама врло снажно. Стога су још и почетком XV века и мале сеоске — баштинске цркве могле обилно снабдеване бивати свима књигама потребним за богослужења.¹ Али, већ од прве провале Турака у наше земље, после битке на Марици (1371 год.), почело је нагло пропадање и богослужбених књига заједно са црквама и манастирима нашим. Прву вест о томе имамо у једном Минеју манастира Грачанице на Косову Пољу, где је забележено: да је за време једне непријатељске најезде, пре 1383 год., манастирска црква порушена била и њене књиге, које су се налазиле у кули, спаљене, заједно са много људи који су се склонили тамо — *пониже оубо бѣше светага цркви порушена ѿ трьклєтнѣхъ иноплємєн'никѣхъ, и книжию пожеженомоу въ пиргоу, и съ ними м'ножьство людѣи.*²

После катастрофе на Косову (1389 год.), за време скоро сталног продирања Турака у наше области, крајем XIV и током XV века, због честих пљачкања и паљења, све је више нестајало књига, а и број добрих преписивача све се више умањавао; јер је све мање бивало у нашем народу људи који би могли плаћати рад на преписивању књига. Стога је већ крајем XV века осећала се велика потреба у књигама нужним за богослужења.

Та оскудица у црквеним књигама потакла је и последњег самосталног господара у Црној Гори, зетског војводу Ђурђа Црнојевића, да и у својој земљи, по примеру виђеном у Венецији, искористи нови изум штампања књига — за преке потребе цркве. Стога он оснива прву српску штампарију уопште и у првој нашој штампаној књизи у Октоиху прва четири гласа, изашлом из штампе 1494 год., у предговору и поговору, нарочито наглашава околности које су га навеле да организује штампарски посао код нас. Наиме, он у предговору каже: да је видео — *цркви праздны сѣтѣхъ книгѣхъ, грѣхѣхъ ради нашихъ, разхищеніємъ и раздраниємъ агаранскихъ чедѣхъ;*³ а у поговору то је још снажније нагласио када је рекао: *Грѣхѣхъ ради нашихъ постѣже пасоуши насѣ исманлътѣска желєзна палица, оуби не просто бѣюши, нѣ оубиваюши. И придоше езѣци въ достоаніє божіє, цркви раздроушише. Бидѣхъ азѣ въ Христа Бога благоверни и богомъ храними коєвода Зєти, господинѣ Гюргѣ Црноєвнѣкѣ оумалєніє светиѣхъ книгѣхъ, расхищеніємъ и раздраниємъ агаранскихъ чедѣхъ, възрєконохѣхъ поспєшеніємъ светаго доуха и съставиѣхъ форми.*⁴ Али, насиља турска и дефинитивни пад Црне Горе у њихове руке 1499 год., онемогућише рад

¹ Један пример у Лб. Стојановића, Записи и натписи, бр. 9684 и 5; сав. Р. Грујић, Скопска митрополија, из Споменѣ митропол. цркве св. Богородице у Скопљу, 1935, стр. 199—200.

² Записи и натписи бр. 162 и 155.

³ И. Каратаевъ, Описаніє славяно-рус. книгѣхъ напечат. кирил. буквами, Спб. 1883, I, 16

⁴ Ibidem, 17.

овој штампарији и први српски штампар Макарије Црногорац отишао је слободним православним господарима у Влашку, где је у Трговишту од 1508—1512 год. штампao три књиге за потребе румунске и бугарске цркве...⁵

Оскудица у богослужбеним књигама покренула је два деценија доцније, готово у исто време, и два друга наша угледна и имућна човека, Божидача Вуковића-Подгоричанина (око 1517—18 год.) и Божидача Љубавића-Горажданина (око 1518—19 год.), да у Венецији оснују нове штампарије, с намером да те штампарије доцније пренесу у своје области под Турцима.

Божидар Вуковић-Подгоричанин, у своме Молитвослову, штампаном 1520 год., каже: да је дошавши у Венецију видео — съставляюштихъ божьствънаа писаніа на типарехъ Фроуги же и Грькы и иніе языкы, па је и сам зажеleo — и наша сръбська же, вьлгарская такожде, на типарехъ съставити. И нагласивши то додао је: И аште всеблагы Господь Богъ поспѣшитъ ми, хоштоу принести вьсе типари, великие же и маліе, вь своемъ вѣчествоу, да испълнимъ вьсако недостатѣчество вѣ кожьствънныхъ црквахъ книгъ, кже естъ оумаленіе иновѣрными языкы...⁶ Први помоћник Вуковићев и вођ штампарије његове био је калуђер Пахомије, такође ѿ Црне Горы ѿ Реке, можда један од сарадника првог нашег штампара Макарија у доба Ђурђа Црнојевића; а по том су управљали штампаријом калуђери из манастира Милешеве и Дечана, да их, за његова сина Виценца, ускоро замену разни римокатолици...

Божидар Љубавић-Горажданин, послао је у Венецију — вь туждихъ странахъ еалитаньскихъ, своја два сина, световњака Ђурђа и калуђера Теодора, те су они тамо саставили нове „форме“ за штампање књига. Ђурађ је умро већ за време рада на првој књизи 1520 год., а Теодор је доцније пренео штампарију у Горажде — при храму светого великомоученика Георгија на рецѣ Дрине, где су отштампане још две књиге. И Љубавићи у свом поговору првој књизи кажу: да су се одлучили на оснивање штампарије — видѣвъ светиѣ и божаставниѣ цркве вь нашої земли оумаленіи светихъ и божаставнихъ книгъ грѣхъ ради нашихъ.⁷ Љубавићева штампарија у забаченој Горажди није могла конкурисати Вуковићевој штампарији у трговачком центру у Венецији и њен рад је ускоро престао; али је доцније ту штампарију пренео у Трговиште, у данашњој Румунији, унук Божидача Горажданина — *Димитрије Љубавић*, који се назива и логотет. А прву књигу, штапану тамо горажданским словима — съ мадрами Димитра Лѣвакики — извео је 1545 год. јером. Мојсије Дечанац, родом од Будимља, који је као јерођакон (1535/6 и 1536/8 год.) штампao две књиге у штампарији Б. Вуковића у Венецији...⁸

Шест година пре појаве штампарије *Димитрија Љубавића-Горажданина* у Трговишту у Влашкој, јавила се је, 1539 год., прва штампарија у Јужној Србији, у чувеном манастиру — „лаври“ Грачаници са Косову Пољу. Њен власник и вођ носио је такође име *Димитрије*, али без икаквих других атрибута, те немамо довољно елемената, као што ћемо даље видети, да би овог Димитрија могли дефинитивно идентификовати са Димитријем Љубавићем, унуком Божидача Горажданина, који је неколико година после појаве и нестанка Димитрија из Грачанице, између 1539 и 1545 год., пренео горажданску штампарију у Влашку и тамо штампao књиге...

II.

У манастиру Грачаници била је резиденција Липљанске епископије, која је обухватала, углавном, све крајеве данашњег Косова Поља. Она је врло старог порекла. — Први епископи Улпијанске епископије, по граду Улпијани (= Липљану), помињу се већ у првој половини IV-тог века, а нешто

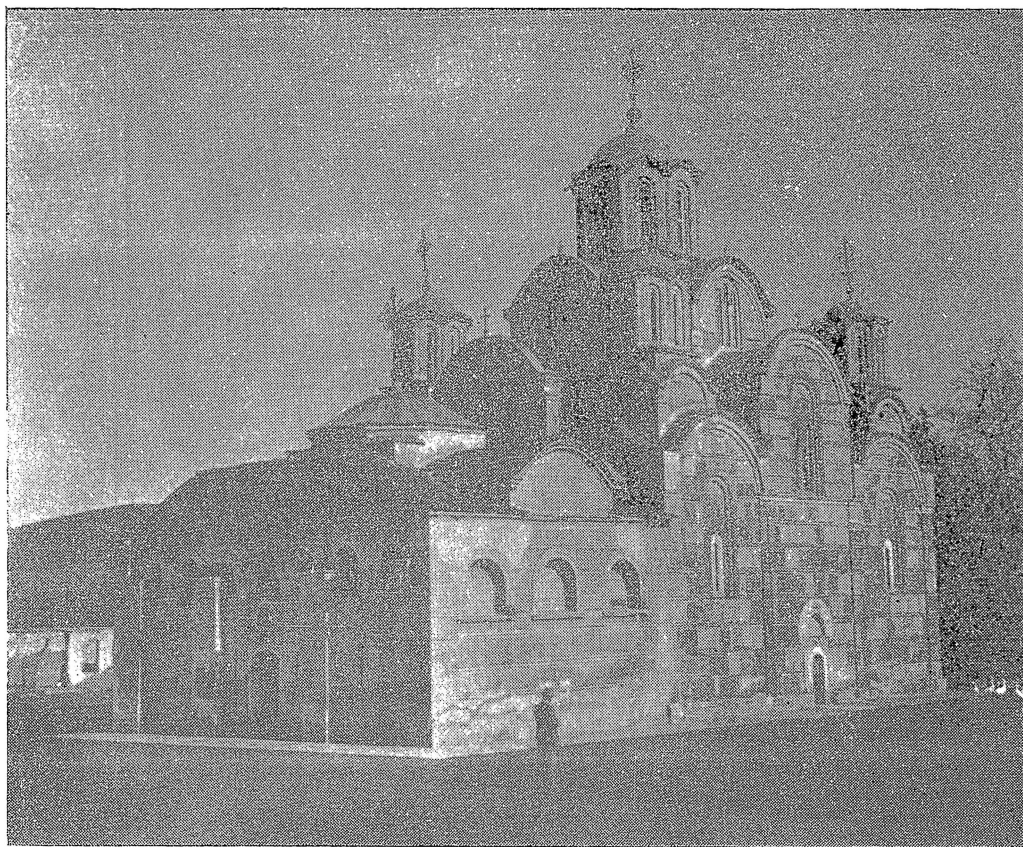
⁵ I. Bianu și N. Hodoș, Bibliografia românească veche 1508—1830, I, Bucur. 1903, стр. 1—21.

⁶ Срав. Каратаевъ, *ibid.* I, 53.

⁷ *Ibidem*, 69—76; срав. Љ. Стојаковић, Старе српске штампарије, Београд 1902, стр. 26—29.

⁸ И. Каратаевъ, Описание I, 77—80, 84, 89—98; Bianu și Hodoș, Bibliografia I, 26.

доцније као суфрагани скопских митрополита. У повељи византијског цара Василија II из 1019 год., за Охридску архиепископију, помиње се Липљанска епископија међу најугледнијим епископијама потчињеним охридском архиепископу и добија право на 30 привилегованих клирика и толико парика. Под српску државну власт дошла је она, углавном, крајем XII и почетком XIII века, а потпуно тек за владе краља Милутина 1282—3 год.

Сл. 1. — Црква манастира Грачанице, са југозапада, снимак из 1936 год.

Краљ Милутин је, у другој деценији XIV века, темељно обновио катедралу липљанских епископа, цркву Св. Богородице у манастиру Грачаници, и 1321 год. дао исписати а' fresco, на западном зиду јужног параклиса, проширену баштинску повељу о властеоским добрима и правима липљанских епископа.⁹ Из ње сазнајемо: да ју је Милутин издао на основу хрисовуља „створени прародители и родител'ми Светјеј Богородици Градчанској, јепискупији Липљанској“ и да је Липљанско епархијско властелинство¹⁰ у то доба имало 17 села и заселака, већином по Косову Пољу, у сливу реке Грачанке и Ситнице, а понешто и у Бинча Морави и Тополници код Новог Брда и у Доњем Пологу...

Међу дужностима поданика Грачаничког властелинства, према тој повељи, нарочито упада уочи обвеза свих поданика, „развје попов“, да три дана у години о својој храни, „заманицом“, *учест'вују у лову на зечева*.¹¹ Када се има на уму, да хартија код нас тада није још била у употреби и да су

⁹ Гласник Скопског научног друштва III, 105—142.

¹⁰ Срав. Р. Грујић, Епархијска властелинства у средњевековној Србији (Богословље VII), Београд 1932, стр. 24—30.

¹¹ Гласник Скопског научног друштва III, 133—134.

књиге и писма писана на пергаменту, а да наш народ у Јужној Србији и данас још пергаменат назива „зечјом кожом“, онда се може претпоставити: да овој специјалној наредби није био повод само велики број зечева — штеточиња по грачаничким властеоским земљама, него и нарочита потреба за зечјим кожама као материјалом за прављење пергамента...

О великој пажњи према књигама у манастиру Грачаници од XIV до XVI века, сазнајемо из неколико записа по њеним до данас сачуваним књигама. — Такав један запис из доба кнеза Лазара, пре 1388 год., налази се у једном грачаничком Минеју. Из њега сазнајемо, да је Грачаница пре тога имала лепу збирку књига и да су те књиге, као драгоцену благо, чуване у манастирској утврђеној кули — пиргу. Али „тр'клети иноплеменници“, као што смо већ напред показали, приликом једне провале (између 1371 и 1383 год.) у Грачаницу, успели су да запале и пирг, те су с браниоцима спаљене и све књиге. У то доба епископ грачанички, који се од 1346 год. називао митрополитом и архиепископом, био је Симеон. Он је, према записима из 1383 и 1388 год.,¹² у доба пећског патријарха Спиридона, кнеза Лазара и господара Косова Вука Бранковића, успео да обнови манастир Грачаницу и даде за њу поново исписати цео циклус богослужбених и других књига.¹³

После судбоносног судара Срба и Турака на Косову Пољу 1389 год. у коме је несумњиво и Грачаница поново тешко страдала, могла се је она, крајем XIV и током прве половине XV века, знатно опоравити и подићи, јер је била у непосредној близини тада најбогатије наше области Новог Брда, које је у Српској Деспотовини постало најважније и најзначајније рударско и трговачко место. По њему се, доцније, грачанички или липљански митрополити називају и новобрдским митрополитима. Међутим, дефинитивним прелазом Новог Брда, са целом облашћу старог Липљана, Косова Поља и Ситнице, 1455 год. у турске руке преживела је Грачаница нов тежак ударац. Тадашњи њен епископ, митрополит Венедикт Цреповић, избегао је у слободне области Српске Деспотовине и тамо од деспота Ђурђа Бранковића 1456 год. добио властелинство манастира Враћевшнице, под Рудником, на доживотно уживање...¹⁴

После овога о манастиру Грачаници и њеним митрополитима немамо никаквих вести све до 1528 год. — Те године је преписан један Псалтир у пустињи св. Георгија код села Прилепа, у подкриљу Новог Брда — „при преосвештенном митрополиту Никанору грачаничком“;¹⁵ а 1529, као и 1532 год., помиње се међу учесницима Синода Охридске архиепископије и *Никанор митрополиит новобрдски*, присталица охридског архиепископа Прохора у борби са смедеревским митрополитом Павлом,¹⁶ покретачем обнављања Пећске патријаршије. Владика Никанор помиње се као новобрдски митрополит од 1528—1551 год. — За његово време донешена је 1539 год. у његову резиденцију при манастиру Грачаници на Косову прва штампарија Јужне Србије и у њој је отштампана прва књига на нашем Југу, други део Октоиха.

III.

Дошавши на престо старих липљанско-грачаничких митрополита и архиепископа, новобрдски митрополит Никанор показао је такође велику ревност у прибављању и оправљању потребних књига за своју катедралну цркву св. Богородице у Грачаници, коју он назива „светом и великом црквом, *лавром* Градчанске митрополије“.¹⁷ Према сачуваним записима он је напр. дао налог

¹² Записи и натписи бр. 155 и 161.

¹³ Ibidem, бр. 162.

¹⁴ Р. Грујић, Лична властелинства српских црквених претставника у XIV и XV в., Гласник Скопског научног друштва XIII, 50—52.

¹⁵ Зборник за историју Јужне Србије I, Скопље 1936, стр. 209, бр. 44.

¹⁶ Срав. Споменик, I, VI, 36 и 37.

¹⁷ Записи и натписи бр. 5595.

Сл. 2. — Дрворез цркве манастира Грачанице из 1539 г., са ликовима три црквена

Јовану Граматику да обнови увез Минеја за месец април, који је писан 1383 год. по заповести липљанског архиепископа Симеона;¹⁸ а за тим је куповао и давао писати нове месечне Минеје за замену истрошених или несталих примерака. Сем тога, он је упућивао и друге да Грачаници поклањају потребне књиге. Тако је напр. 1535 год. купио Минеје за месеце октобар и децембар, 1545 за август; а 1550 год. наредио је једном писцу у Јањеву да му препише Минеј за јуни.¹⁹ 1530 год. приложио је Грачаници презвитер Дмитар, од рударског места Никшино Коло код Новог Брда, један Пролог — за душу свога родитеља презвитера Оливера и своју; а митрополит Никанор записао је то својом руком у књигу и проклео Богом и Мајком Божијом онога „кто отимет сију книгу от светие Богородице Градчанске“. — Доцније је он ту књигу дао у замену Ћелији више Смире, недалеко од Гиљана, у замену за један други Пролог, од јануара до марта, који је купио од неког „Араплије“ код Цариграда.²⁰ Та се књига данас налази у Народној библиотеци у Београду; а у бившој Дворској библиотеци у Берлину налази се један други рукопис, који је за 150 аспри купио епископ Максим од новобрдског митрополита Никанора; док се у Академској библиотеци у Петрограду налази Минеј за месец децембар, који је 1535 год. купио митрополит Никанор и приложио својој катедрали у Грачаници. Једна књига истог митрополита Никанора налази се у Ново-Ћамаецком манастиру у Бесарабији; а у Хлудовој библиотеци у Москви чува се рукописно Четверојеванђеље, у коме је охридски архиепископ Прохор својом руком записао, да је то Јеванђеље даровао цркви св. Арханђела у Јањеву терзија Петар приликом архиепископове посете митрополиту Никанору 1548 год.²¹

Према једном запису у рукописном Триоду, сачуваном у Грачаници, неко је 1569 год., у доба новобрдског митрополита Дионисија († 1570 год.), пописао „Никанурове књиге“ и забележио да их има 12 великих и 15 малих комада.²² Мени се чини, да те књиге нису биле митрополита Никанора, већ можда неког његовог калуђера истог имена, пошто се међу њима не помињу Пролози, ни бројни месечни Минеји, за које знамо да их је владика Никанор куповао и наручивао писати; а нарочито што се у том попису не помињу штампани или „типарни“ Октоиси, ради којих је Никанор примио штампара у Грачаницу и ту основао прву штампарију у областима данашње Јужне Србије; јер од Октоиха штампаног ту 1539 год. налазе се и данас два разасута примерка у манастиру Грачаници, а у оно доба, само 30 година после штампања, несумњиво их је било и више. — На тим књигама двапут је, на првом листу, отштампано име митрополита Никанора, као издавача књиге и, по свој прилици, иницијатора у дрворезу отштампане слике манастира Грачанице.

IV.

Док смо о митрополиту Никанору и о његовој активности на прикупљању и штампању књига могли прикупити бар ових неколико приведених података, дотле о самој штампарији и о штампару нисмо могли наћи никаквих других вести, сем оних што нам их даје сама књига штампана у тој штампарији, а оне су врло оскудне. Из предговора штампарева сазнајемо, наиме, само толико: да се он звао *Димитрије* и да је по наручбини *новобрдског митрополита Никанора*, у његовој резиденцији *при манастиру Грачаници* 1539 год., отштампао књигу *Октоих*. Не знамо међутим ништа о томе како је дошло до оснивања штампарије у манастиру Грачаници: дали настојањем самога „књигољупца“ митрополита Никанора и да ли је штампарија била

¹⁸ Гласник LI, 68.

¹⁹ Ibidem, 65—67; Записи и натписи бр. 6259.

²⁰ Записи и натписи бр. 5595 и 5596. — Митрополит Никанор показивао је и доцније нарочиту пажњу према Ћелији св. Спаса више Смире, као што нас уверава натпис из 1551 год. на једном ручном крсту, који се сада чува у Народном музеју у Београду. (Ibidem, бр. 560)

²¹ Ibidem, бр. 6168, 6259, 564 и 547.

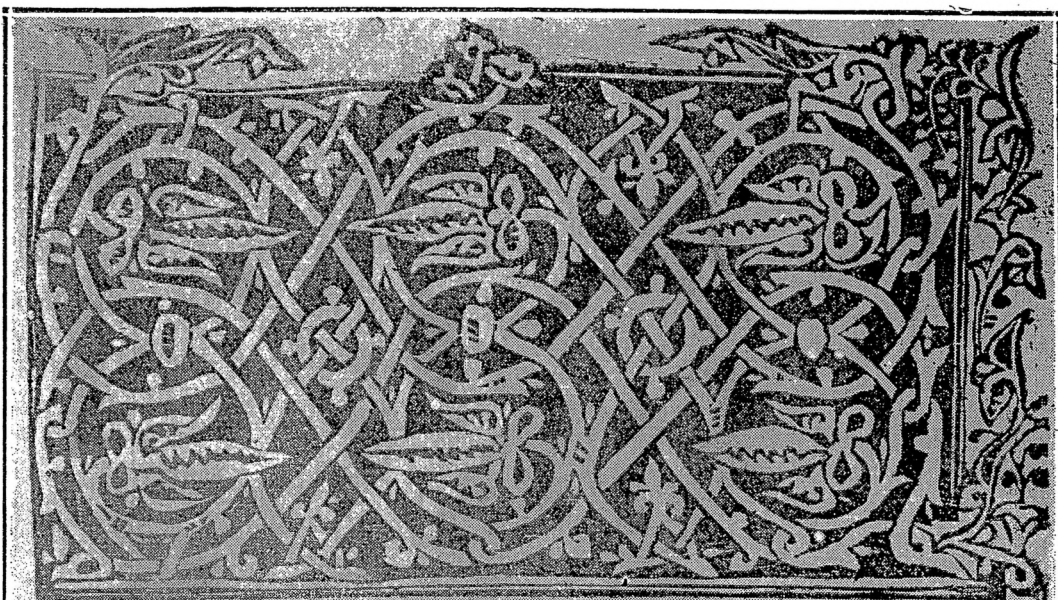
²² Гласник LI, 67.

ПОНЕЖЕ ОУ БОМЪ , НЕДѢЙНЫ БЫХЪ СНАШКЕ А ТЮ
СТНУЛЪ ИТИ . ЯКОЖЕ ОННЕ ЖИВНО РЪЖНИ МЪ
ЖІЕ . ЙЖЕНЕ ПИСАНИИ КНИГАМИ ПРОСВЕЩА ХОСЕ . НА
ПОСЛАДКЖЕ СЗЕСЕЩЕ ДРІИ ЙЖЕ ВЪ ТРЪХЪ ЛЦЪХЪ ПО
КЛАДІЕМІИ СЛАВІИ БЪ . ПЕРЪЗРЕ СВОЕ РАБЫ . НЪ
ИЗБОЛИ СВОЕ Ю АГОСТИНИЮ И ПАЛІИ ТИ ЦРЬВЪ СВОЮ
РАЗЛУЧЕНИИ МОДОХЪ ОБОВНИИ МИ ПИСАНИИ СЛАВІИ
СЛОВІИ ЮГО . ИДАСТЬ НАМЪ СКРОВИТЕ АХОИ ПОЕ СЩЕНІЕ
ОМОИ БЖІВНЫ ЕМУЖЕ . ДАМАСКІИ ІАЖЕ ГЛЮ И КОСМО
ИТОСИФ . НАИТІЕМЪ СТГО ДХА НА УМІИ СПРДАШЕ
НАМЪ ИТО СЛОВИТИ . ЙЖЕ ВЪВЫШИИ СЛАВО СЛОВІИ МА
ГО АГГЛІИ ИМИ ТРИСТЫИ ГАЛАСИБА . ПРИХИИИЗВО
БИЛСТВА ПИСАНИЕ МЪ ДШЕ СІИНЫ СІЕ КНИГЫ . ЕОУВО
УБЛОМОДРІЮ НАСТАВНИЦА . ИКСЪВО ПРИМІРЕНИЕ , И ПЕ
ЧИИ ПОТРЕБАНИЕ НЕ АГО ДАРЕНИЕ ВИПА ✠

Убже имнѣ смѣреннаго и хѣдаго подвиже
 писанію сее сѣненіе кнѣгы. ѿ ѿсмыгласовъ теѣри
Въспланинѣ славо словѣи тѣи сѣи на говѣди
 нествѣ покланіи маго бжтва. Сіе гора днѣмъ ста
 рце въсѣвазрастнѣи нѣи нѣи. поющей лѣтѣ тѣи
 нѣи нѣи шѣи. лѣи въ раднѣхъ въ исправляи те, на
 сѣи же оу сѣрднотѣи нѣи нѣи сѣи сѣи дѣло, бѣи те
 давъ сѣи коупно слави нѣи, ѿ ѿцѣи сѣи нѣи годѣи.
 тѣи же свѣтомъ сѣи ѿзари нѣи аминѣ

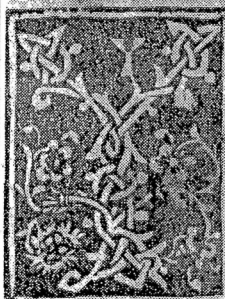
ОУКА БНІЕМЪ БСѢОСЩЕННАГО ННІСА ПОРАМИ ТРОПОЛІ
ТАНОВЕ РѢДСКАГО ТРѢДНХСЕ ОСТЕМЪ БЗМН ТРОПОЛІН
БРАТІИ ЧННІИ АЗЕХУ РАБЪ ДННІТРЕ БЗЛѢТО ЗМЗ

Данъ въ дѣлѣ вѣнчаній...
и тѣмъ же дѣломъ и вѣнчаніемъ...
и тѣмъ же дѣломъ и вѣнчаніемъ...

НАЗНАЧЕНО У СРБИЈИ НАЗНАЧЕНО
ПРЕДНЕМЪ ПОВЕЩЕ

СТЫ, ВЪСКРЪСНЫ. ГЛА 9 Е.

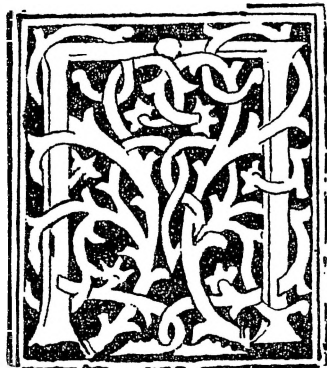
БСТНЫМЪ КРТОМЪ ТВОИМЪ ХЕ. ДІАКО
ЛА ПОСРАМИЛЪ ЕСИ. НВЪСКРЪНІЕМЪ ТВОИ
МЪ, ЖЕЛО ГРѢХОВНО СПАНТОУПИЛЪ ЕСИ.
ИСПЛЪСНИ СЯ ѿ ВРАТЪ СМРТНЫХЪ.
СЛАВИМЪ ТЕ ЕДИНО РОДНЫНЪ.

И ЖЕ ВЪСКРЪНІЕ ДА ЕН РѢДЪ ЧЛѢВКОМУ. ЯКО ѿВѢ
НА ЗАКОЛѢНІЕ ВЕДЕСЕ. ОУСТРАШИШЕСЕ ТОГО
КНЕСИ АДЪ СТИН. НВЪЗЕШЕСЕ ВРАТА ПЛАЧЕВНАА.
ВЪНІДЕ БѢ ѿ ЦРѢ СЛАВѢ ХЕ. ГЛА И ОУЖНИКОМЪ
ИЗЫДѢТЕ. И ИЖЕ СЪТЪМЪ ПРОСВѢТИТЕСЯ.

БЕЛІЕ ЧЮДО НЕВІДНЫХЪ СЪДѢТЕЛЪ. ЗАТѢКО
БЛЮБІЕ ПЛѢТІЮ ПОСТРАДАВЪ, ВЪСКРЪСЕ БЕСЪМРѢ
ТНЫН. ПРИДѢТЕ ѿ ХВѢСТІА ЕЗЫКЪ, ТОМУ ПОКЛО

мастилом; а главни текст, са великим иницијалима и свима орнаментима, отиснут је у добром црном мастилу. — Орнаменти су само на првом и трећем листу; о њима говоримо посебно.

Хартија је подебља, жућкасте боје, из западних фабрика — са воденим знацима: вага у кругу, котва у кругу и један знак налик на кардиналски шешир. Котва у кругу је главно обележје хартије, вага се јавља само у неколико првих (напр. 9 кв. л. 6), а евентуални кардиналски шешир, сам или измешан с котвом, у неколико задњих кватерниона (напр. 21, 22, 25, 26 и 29).

Сл. 5. — Иницијал слова *П* у поговору Црнојевићевог Октоиха из 1494 г.

До сада није познат ниједан потпуни примерак Октоиха штампаног у Грачаници. Већина нема првога листа, многим недостaje и по неколико првих кватерниона, а ниједан нема завршетка. К. Јиречек је мислио, да се у манастиру Рилу налази „може би единственијатъ пълень екземпляръ на октоиха, печатанъ на 1539 г. въ Грачанския мѣнастирь на Косово поле“,²⁹ али то није тачно. По његовом тврђењу, које сам лично проверио у Рилу, тај примерак има 28 (33) кватерниона по 8 листи,³⁰ дакле 224 листа; али из текста на последњем листу види се јасно да то није завршетак и да је морало бити бар још неколико листи од 29 (34) кватерниона. Наиме, на последњем очуваном листу штампани су тропари који се поје сваке суботе. Таквих тропара има за сваки глас, дакле 8, а пошто је ово Октоих од 5—8 гласа имали би ту бити сви тропари за те гласове; међутим, последњи очувани лист тога примерка, — као и у још три друга позната ми примерка, — садржи само тропаре петог и шестог гласа, што значи: да су тропари седмог и осмог гласа, као можда и још неке друге песме, отштампани били на неколико листи 29 (34) кватерниона, који, на жалост, до данас нису нигде нађени. — На тим последњим листовима лако је могуће да је био и поговор, као и у Октоисима Црнојевићевим и Вуковићевим...

Сл. 6. — Иницијал слова *П* на почетку вел. суботне вечерње 6-ог и 7-ог гласа у грачаничком Октоиху из 1539 год.

Кватерниони су обележавани ћирилским бројевима на првом и осмом листу, обично у средини под текстом, али понегде и лево или десно под текстом (кв. 9, 10, 28, 30 и 31). При њиховом обележавању учињена је грешка код другог кватерниона, који је на првом листу место са *Ѣ* обележен са *Ѣ*, а на осмом са *Ѣ*, те је трећи кватернион означен са *Ѣ*—*Ѣ*, место са *Ѣ*—*Ѣ*, четврти са *Ѣ*—*Ѣ*, место са *Ѣ*—*Ѣ* итд. Према томе су кватерниони, од другог до краја, погрешно означавањем за 5 више него што их у ствари има, те је последњи сачувани, означени са *Ѣ*Ѣ, у ствари двадесетосми кватернион. — Сем тога ваља приметити, да 28 (23) кв. није означен на осмом листу, а 29 (24) ни на првом ни на осмом; и да су кватерниони до бр. 25 (20) обележавани црним, а од 26 (21) до краја црвеним мастилом.

Пре издања овог Октоиха „петогласца“ изашла су два издања исте књиге: — прво у штампарији Ђурђа Црнојевића, ускоро после издања првог дела Октоиха (од 1—4 гласа) 1494 год.,³¹ а друго у штампарији Божицара Вуковића 1537 год.,³² дакле само две године пре грачаничког издања исте књиге. Издање

²⁹ К. Јиречек, Княжество България II, Пловдивъ 1899, стр. 640

³⁰ Периодическо списание III, Срѣдецъ 1882, стр. 141; срав. И. Каратаевъ, Описание I, 98

³¹ Љ. Стојановић, Прилози ка библиографији, из Гласа LXVI, стр. 8—12.

³² Срав. И. Каратаевъ, Описание I, 53—58, и др.

Вуковићево је разумљиво, јер, како изгледа, Црнојевићево издање, по свој прилици због провале Турака у Црну Гору, није успело да изађе у потпу-

СВѢТНАНА ЦРКВА

ѿсмымъ гласовомъ . СВѢТНАНА , ѿ .

ВЪ ОУЧЕНИКЪ ВЪЗЫДѢМЪ НАГОРОУ ГА
ЛАНЕНКОУ . ВѢРОЮ ХА ВѢДѢТИ
ИМОУЩА ѿБЛАСТЬ . ПРИЕТИ ВЪ
ШНУХЪ ИНИЖИХЪ . ИНАОУЧНИМЪ
КАКО ОУЧИТЬ КРЩАТИ ВЪНМЕ ѿЦА
И СПА ИСТГО ДХА . И ПРѢБЫВА

Сл. 7. — Прва светилна из Октоиха Ђурђа Црнојевића, штампаног 1494 год.

ности; али је тешко утврдити мотиве који су руководили штампара Димитрија и новобрдског митрополита Никанора, да тако убрзо после Вуковићевог Октоиха штампају ново издање исте књиге, када се зна да је Вуковићево издање било многобројно и да се од њега и данас на све стране по нашим областима налазе очувани многи примерци...

СВѢТНАНА ЦРКВА

ТВОРЕНИЕ КЪРЪЛѢВА ДЕСПОТА . СВѢТНАНА , ѿ .

ВЪ ОУЧЕНИКЪ ВЪЗЫДѢМЪ НАГОРОУ ГА
ЛАНЕНКОУ . ВѢРОЮ ХА ВѢДѢТИ . ИМО
ЩАВЛАСТЬ ПРИЕТИ ВЪШНИХЪ ИНИЖИХЪ .
ИНАОУЧНИМЪ КАКО ОУЧИТЬ КРЩАТИ . ВЪ
НМЕ ѿЦА ЕЗЫКЪ ВЪСѢ . И СПА ИСТГО
ДХА . И ПРѢБЫВАТИ СЪ ОУЧЕНИКЪ ИАКОЖЕ ѿБѢ

Сл. 9. — Прва светилна из Димитријевог Октоиха, штампаног у Грачаници 1539 год.

При размишљању о томе намеће се на првом месту, као највероватнија, претпоставка: Да је штампар Димитрије можда хтео, као и његов евентуални

дед Божидар Горажданин, да конкурише млетачкој штампарији, али га је Вуковићева штампарија претекла и пустила у промет књигу пре него што је он успео да заврши своје издање. Међутим, како је млетачко издање Октоиха штампано ситним и доста збијеним словима у два ступца, било је тешко за читање, нарочито при слабом осветлењу кандила и воштаних свећа за ноћног богослужења, а уз то је имало и доста осетних штампарских грешака, штампар Димитрије могао је доћи на мисао: да ће својим крупнијим, разбранијим и читкијим словима у једном ступцу, по угледу на издање Црнојевића, са правилнијим ресавским правописом и с мање штампарских грешака, моћи успешно конкурисати млетачком издању, које није имало за собом никакав црквени ауторитет, ако успе да задобије којег угледног црквеног претставника да му ауторизује издање. И сазнавши за тадањег великог књигољупца новобрдског митрополита Никанора, који је уз то уживао и велико поверење охридског архиепископа Прохора, под кога је у то време потпадала цела Српска православна црква, Димитрије је дошао к њему у Грачаницу; и добивши одобрење да може свој Октоих под именом митрополитовим издати, изрезао је у дрвету клише Грачанице, катедралне цркве новобрдских митрополита, и ту при резиденцији Никаноровој коначно доштампао целу књигу...

VI.

Упоређењем текстова Октоиха штампаног у Грачаници, са текстовима Октоиха петогласника штампаних у Црнојевићевој и Вуковићевој штампарији, долазимо до занимљивих резултата о односима тих текстова. — Ми ћемо то овде учинити само са неколико примера; јер од јединих до сада познатих нам 8 листи Црнојевићевог Октоиха петогласника, који су до Светског рата чувани били у Народној библиотеци у Београду под бр. 151, после рата није остао ни један, те смо у могућности да од тога издања дамо паралеле само са оно неколико реди, које је објавио Љ. Стојановић у свом опису тих листова;³³ а како су ти редови безначајни даћемо место њих карактеристичније паралеле „светилних“ и стихира „евангелских“, које су у потпуности штампане и у Црнојевићевом Октоиху првогласнику.

Црнојевићев (1494)

Свѣтилны еѡнѣлскы: и стыхеры | смымъ гласовмъ. Свѣтилна, ѧ. |

Съ оученикы възьдѣмъ на гороу га | лилеискоу. Вѣроу Хѧ видѣти | имоуща вѣласть. прѣти вы | шныхъ и нижнихъ. | и наоучимсе | како оучить крѣшати вѣ | име ѡца | и сѧа и сѣго дѣа. и прѣбыва | ти таино ꙗкоже повелѣ, до скончанѧа вѣка. (Кв. 33, л. 5б—6а).

Грачанички (1539)

Свѣтилны еѡнѣлскы: и стыхеры. | твореніе крѣъ лѣва деспота. Свѣтилна ѧ. |

Съ оученикы възьдѣмъ на гороу гали | леискоу. вѣроу Хѧ видѣти. имѣ | ща вѣласть прѣти вышнихъ | и нижнихъ. | и наоучимсе како оучить крѣшати. вѣ | име ѡца | зыки вѣсе. и сѧа и сѣго дѣа. и прѣбывати съ оученикы ꙗкоже ѡвѣ | ща се до скончанѧа: (Кв. 32, л. 6б).

Вуковићев (1537)

Свѣтилны съ еѡнѣ | скаами самогѣнами. Твореніе, кѡѣ | льва прѣмодраго. Свѣтилна, ѧ. |

Съ оученикы възьдѣмъ на гороу га | лилеискую. вѣроу Хѧ видѣти. | гѣоущаа вѣласть прѣгѣти вышными | и ни | жьными. вѣ | име ѡца | зыки вѣсе | и сѧа и сѣго дѣа. и прѣбывати съ | оученикы, ꙗкоже ѡвѣща се. до с | кончаніи вѣка :· (Кв. 15, л. 7а).

Већ из приведених паралела види се јасно, да је уредник Октоиха штампаног у Грачаници морао имати пред собом оба ранија издања тога Октоиха — Црнојевићево и Вуковићево, па је час из једног а час из другог узимао читаве реченице или само поједине речи, које је понекад и сам измењивао и тако стварао своје издање. — Да би се тај посао његов још јасније видео навешћемо неколико паралела и из других светилних и јеванђеоских стихира.

Тако на пр. у првом Богородичном иза првог светилног примио је из Вуковићева издања почетак Иже *в'вишних'* славими, место Иже *с'више* с. како је штампано у цетињском издању; да одмах за тим примио цет. *ош'* њедр' *отч'ских'* место млетачког — *ош'* *јадр* *от.*; а по том место с'нижними *ѡжживе*, као што је штампано и у цетињском и у млетачком издању, он је штампао

³³ Љ. Стојановић, Прилози ка библиографији 9 и 10—11.

— с'нижними *пожил' јесѣ*; да на завршетку те песме опет прихвати цетињско *избављеније* место *избаву* у млетачком и *прегрешенијем* место *с'грешенијем*. У другом светилном, место цетињског — рцјете *Петѣрови* и млетач. р. с' *Петѣром*, грачаничко издање има — р. *Петѣру*; а у јеванђеоској стихири гласа другог, место цетињ. и млетач. *в'скр'сша* из мртвих има — *в'сѣлаша* из м., па је у том конзеквентан остао и у четвртом светилном, где је, место цетињ. и млетач. — *обладајушчому в'скр'сенију*, штампао о. *в'сѣланију*, итд.

И у броју и распореду песама по гласовима и седмичним данима чињене су извесне измене у грачаничком издању Октоиха према издањима цетињском и млетачком. Тако напр. у гласу петом, на јутрењи у недељу, песма 9-та канона има у грачаничком 1 ирмос више (3) него у млетачком (2), а затим млетачко издање нема ни тропара ни богородичне песме на Бог Господ, док их грачаничко има; у седмом гласу, на великој вечерњи у среду, млетачко издање има 3 стихире покајничке и 3 Богородици, са славом апостолима и ниње Богородици, а грачаничко има 3 стихире апостолима и 3 преподобном (Св. Николи), са слава и ниње Богородици итд. — Нарочито су песме Богородици чешће измењене...

Али, не само појединачне песме него и читаве њихове групе друкчије су у грачаничком Октоиху, него у цетињском и млетачком. Тако напр. у почетку 6-тога гласа, у суботу на малој вечерњи, васкрсне стихире (4) и на стиховње (1) потпуно су исте у сва три издања; али све стихире Богородици (4), које одмах за тим долазе, сасвим су друге у грачаничком издању него у остала два издања, где су потпуно исте.³⁴ Сем тога, по каткад се скупају и исте песме у грачаничком издању са више или мање измењеном физиономијом према осталим издањима. — Тако напр. први ирмос седме песме 7-га гласа канона св. Николи гласи

— у млетачком издању :

Оутварь цѣковнаа бывъ прѣмоуд | рѣ. вьсакаго бескрасимъ ме стѣстей | безчѣстныхъ избавы. блгодѣтели | вьсего мыра мѣ сѣлю Николае : — (Кв. 20, л. 76).

— у грачаничком издању :

Красота цѣковнаа бывъ моудре. | вьсакое ме некрасоты и стѣстей бесчѣстныхъ изба | ви. блгдѣли вьсего мира оумоленъ сѣлю : : (Кв. 23, л. 46).

Мањих измена има међутим врло много, готово у свакој песми понешто. — Тако напр. место *Ужасноје* чудо зачетија млетач. издања у грачаничком гласи *Дивно* ч. з.; *јуно* породила јеси отроче — *младо* п. ј. о.; јеврејски *с'н'м* — јеврејское *с'боришће*; наш *зрак* обновити — наш *образ в'двигнуши*, итд.

VII.

На првој страни првога листа Октоиха штампаног у Грачаници налази се предговор штампара Димитрија. — Тај је предговор већ трипут штампан у целини, са омањим грешкама;³⁵ ми га овде дајемо по фотографском снимку (сл. 3). Податке о штампару, месту штампања и издавачу дају само последња три реда тога поговора, који гласе :

Покажѣмъ вѣсѣсѣннаго Никанора митрополи | та новоградскаго. трѣдихъ се о сѣмъ въ митрополи | Градчаници. азъ Хѣ разъ Димитріе. въ лѣто 545.

Изнад предговора израђена је у дрворезу, на црној основи, декоративна плетеница од белих гранчица с квргицама (12.7 × 2.2 см), са крстом (1 × 1 см), који се извија из средине, и иницијалима *IG* — *XG* (сл. 3).

На истом листу, на целој другој страни, у лепо орнаментисаном оквиру (25 × 12.3 см), у облику декоративних врата, израђена је у горњем делу слика цркве Грачанице (сл. 2). — За ту слику је још 1882 год. рекао К. Жиречек, кад ју је видео у манастиру Рилу у Бугарској, да је „много драго-

³⁴ Срав одломке тих стихира цетињског издања код Љ. Стојановића, Прилози ка библиографији, стр. 11, са кват. d, л. 76 млетачког издања и кватер ff, л. 66—7а грачаничког издања

³⁵ Код Ст. Новаковића, С археолошке изложбе у Кијеву, Београд 1874, стр. 8; И. Каратаева, Описаніе I, 98—99 и Љ. Стојановића, Записи и натписи, бр. 496.

цѣненъ дърворезъ“.³⁶ — Упоређењем те слике са фотографским снимком савремене Грачанице (сл. 1), већ на први поглед види се: да је то иста црква, само је 1539 год. имала још отворен нартекс³⁷ на стубовима и изнад њега отворен звоник, са два звона врло старог облика; сем тога, тада није била покривена оловом него ћерамидом, а на кубетима и звонику имала је осмокраке крстове... — Изнад звоника и малих кубета цркве на црној траци исписано је белим словима: Митрополиа Град'чаница.

Испод Грачанице израђени су ликови три црквена песника. Код левог је натпис: *Сѣмъ Косма творацъ*, код средњег *Сѣмъ Иванъ Дамаскинъ*, а код десног *Сѣмъ Јосифъ*. Сва тројица имају у левици високо развијене свитке, а у десници пера са којима пишу почетке својих песама; мастионице су у рукама код Косме и Дамаскина, а код Јосифа на пулту који је пред њима. Једино на белом свитку у Дамаскиној руци може се прочитати натпис: Чѣсть | нымъ | крѣ | стом | тво | им...; дакле почетак прве васкрсне стихире петогла гласа, коју је Дамаскин саставио; док се на црним свитцима остале двојице песника налази само по неколико белих слова, из којих се не може разабрати шта се хтело написати (сл. 2).

На црној траци испод обе слике, у истом оквиру при дну, пише лепим белим високим (1·3 см.) словима:

† Сѣмъкринъ Никаноръ Поковръдскы митрополитъ.

Потстицај штампару Димитрију, или митрополиту Никанору, за израду слике Грачанице и ликова тројице песника испод ње, могао је дати сличан дрворез цркве и тројице светитеља—песника у другом делу Црнојевићева Октоиха, који нам је, на жалост, врло оскудно описао Љ. Стојановић³⁸ са јединих листова тога Октоиха, који су се пре светског рата налазили у Народној библиотеци у Београду, а сада их више ни тамо нема. Стојановић, наиме, није дао никакве податке о цркви Црнојевићева Октоиха, већ је дао само сигнатуре три светитеља, за које каже: да „седе испред цркве с отвореним књигама и перима у руци наслоњеним на књиге; у круговима око глава пише: *сты нисифъ*, *сты иванъ дамаскинъ*, *сты деофанъ*“.³⁹ Ово је, међутим, већ довољно да утврдимо како се грачанички дуборезац при изради ликова тројице песника није тачно угледао на Црнојевићев Октоих, јер трећи песник код њега носи име *Косма* место *Теофан*. За тај део слике он је грубо копирао ликове тројице црквених песника са вињете (14·5 × 7·8 см) на листу 2а Вуковићева Октоиха, штампаног у Млещима 1537 год.; само је Косми и Јосифу, место белих, ставио у руке црне свитке са белим словима неразумљивог текста, а на белом свитку Јовановом изменуо је текст; сем тога, допунио је код Косме натпис чело главе са *творацъ* (сл. 2).

У науци се држи, да је састављач или пре можда реформатор Октоиха био Јован Дамаскин, а његов главни помагач Косма Мелод, писац многих канона.⁴⁰ — У нашим Октоисима међутим помиње се само Јован Дамаскин као творац Осмогласника. Тако напр. Црнојевићев Октоих првогласник из 1494 год. почиње овако: *Начело съ Богомъ осмогласникоу твореніе прѣподѣнаго вѣда нашего Ивана Дамаскина* (лист 1а); а у самом тексту за канон васкрсни каже се такође да је „твореније“ Дамаскиново. Затим се као писци разних других канона помињу нарочито *Јосифъ*, па *Теофанъ* и *Митрофанъ*, а за стихире јеванђеоске *Лав десѣиѣ* или *Лав ѡремудри*; док се *Космино* име нигде не помиње, сем на слици у Вуковићевом и Грачаничком Октоиху. — Црнојевићев уредник Октоиха петогласника био је у томе више самосталан, те је видећи да се *Космино* име нигде у тексту не помиње, изоставио његов лик

³⁶ Периодическо списание III, 141.

³⁷ Тај је нартекс данас зазидан, као што се види на сл. 1; а то је учињено, по свој прилици 1570 год., после смрти новобрдског митрополита Дионисија, када га је дао живописати херцеговачки митрополит Андоније, као што гласи запис у њему (Гласник XXIII, 245).

³⁸ Прилози ка библиографији (Глас LXVI), стр. 10.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ K. Krumbacher, Geschichte der Byzant. Litteratur, München 1897², 674—676.

на слици тројице песника и на место његово дао израдити лик Теофана Исповедника, чувенот творца канона из IX века, чије се име, после имена Јосифа Химнографа,⁴¹ највише помиње у нашим Октоисима...

Сем орнамената на листу 1а и б, у грачаничком Октоиху налази се један орнаменат и на листу 3а. То је декоративна вињета (13,3 × 7,5 см) с арабескама од укусно исплетених белих лиснатих гранчица на црној основи (сл. 4). Орнаменталних иницијала у целој књизи има само 4. Сви су израђени бело на црном основу. Први је слово Ч, облика латинског У (сл. 4), с њим почиње 5-ти глас на л. 3а; два су слова П, с којима почиње 6-ти и 7-ми глас (сл. 5 и 6); а четврти је слово С, с којим почињу стихире Лава деспота (сл. 7 и 8).⁴²

VIII.

Први описивачи „Србуља“ А. Драгосављевић⁴³ и П. Шафарик⁴⁴ нису знали за штампарију у Грачаничкој митрополији. Али је Јоаким Вујић, већ пре 1828 год., имао извесне нејасне вести о једном митрополиту који је у својој митрополији штампао књиге; па је, наишавши у Горњачкој Клисурси на развалине зване „митрополија“, држао да је то та митрополија у којој су књиге штампане.⁴⁵ Прве, јасне и поуздане вести о штампарији у Грачаници дао је тек Ст. Новаковић, када је 1874 год. на Археолошкој изложби у Кијеву нашао изложен први лист Октоиха штампаног у Грачаници 1539 год.⁴⁶ Тај лист је изложио митрополит Порфирије; а донео му га је, са још друга два листа исте књиге, архимандрит Леонид из манастира *св. Павла на Св. Гори*, где је нашао први примерак те ретке књиге, за коју, у своме опису српских књига на Св. Гори, каже: Экземпляръ рѣдкой, библиографамъ малоизвѣстной и притомъ хорошо сохранившійся.⁴⁷ Нешто доцније, нашао је К. Јиречек други примерак те књиге, такође добро очуван, у манастиру *Рилу у Бугарској*.⁴⁸ Али, по кратким описима та два примерка⁴⁹ све до данас није се знало ни то да ли је Октоих штампани у Грачаници „првогласац“ или „петогласац“; те Љ. Стојановић није био у могућности да идентификује четири непотпуна примерка исте те књиге у Народној библиотеци у Београду...⁵⁰

Сем тога, пажњи библиографа промакла је и вест једног *хиландарског* документа, који је још 1877 год. објавио архимандрит Леонид, да се 1685 год. у црквици св. Саве код Хиландара налазио *Октои .б. гласникъ грачѣнски*;⁵¹ а према опису архимандрита Антонина по један примерак те књиге, са очуваним врло ретким насловним листом, налазио се је и у црквама села *Слейче* и манастира *Букова код Бишља*.⁵² — Примерак из Букова налази се сада у *Универзитетској библиотеци у Београду*, међу дарованим књигама скопског митрополита Јосифа. На њему је, испод штампаног предговора, био запис али је превучен мастилом тако густо да се још само ово прочитати може: ... архіерею ... и подписа се „ѡи мѣа маѡа дѣа ѡ. Један запис, из исте године и на истом месту, налази се и на до сада непознатом примерку, који сам нашао у руском манастиру *св. Пантелејмона на Св. Гори*. Он гласи: † 61н wх(то)иx'

⁴¹ О химнографима Јосифу и Теофану в К. Krumbacher, *ibid*, стр. 676—677.

⁴² За млетачки утицај на целокупну орнаментику у нашим старим штампаним књигама савр. F. Ongania, *L'Arte della Stampa nel rinascimento italiano I*, Venezia 1895.

⁴³ *Летопис Матице српске* из 1827, књ. 10, стр. 54.

⁴⁴ *Geschichte der Südsl. Litteratur III*, Prag 1865, стр. 285.

⁴⁵ *Путешествіе по Србији*, Будим 1828, стр. 68; у издању Књижевне Задруге I, 97.

⁴⁶ С археолошке изложбе, Београд 1874, стр. 7—9.

⁴⁷ *Слаяно-сербскія книгохранилища на Святой Аѡон*. Горѣ, Москва 1875, стр. 51, бр. 6; савр. Гласник XLIV, 303(6).

⁴⁸ *Периодическо списание III*, 140—141.

⁴⁹ И. Каратаевъ, *Описание I*, 98—99; Љ. Стојановић, *Прилози ка библиографији*, 20—21 и *Старе српске штампарије*, 31.

⁵⁰ Љ. Стојановић, *Прилози 20 и Старе српске штампарије* 31.

⁵¹ Гласник XLIV, 268.

⁵² *Споменик IX*, 14 и 24.

азъ смѣренїи нїканвр' митрополит' приложих' сѣмъ архїерію и чедотворцъ нїколаз
иже въ Корѣиѣ на мѣстох' хиландар'скы въ лѣто ,ѡи мѣца фѣр' кѣ. (в. сл. 3).

Проверио сам и четири непотпуна примерка Октоиха у *Народној библиотеци у Београду*, за која се Љ. Стојановић домишљао да би могли бити грачанички, и уверио сам се да јесу. — На два (бр. 37 и 44) има белешка да су добивена 6-IX-1902 год. из *окоline Призрена*. Из записа у трећем (бр. 82) сазнајемо да је из *окоline Самокова у Бугарској*. Запис у њему гласи: 1778 мсцъ юніа 20. Сїа книга въ б(о)гохранимое село Широки Долъ въ епархїа самоковска. повеза се въ Софіа. повезачъ попъ Христу лето гсѣне ѡѡѡи. Бл҃гоговеномъ и частнейшемъ братъ квр' квр' попъ Іваннъ многа емъ лета; а на самим корицама пише брзописом: Да се знае кога приде. Контант (!) ермонахъ 8 манѣтирѣ. — Четврти је примерак под бр. 29. На њему нема никакве друге ознаке и записа.

Том приликом нашао сам у Народној библиотеци и пети примерак грачаничког Октоиха, под бр. 60. Он нема првог ни трећег листа, а завршује се са 33 кватернионом. Припадао је Јањеву, као што се види из записа на листу 26, кв. 28: † Въ лѣт(о) ,ѡиѡ, мѣца мар', ѡ, сѣх' мѣник'. какъ прѡавж(и) сїю кнїгъ гл҃амїи, ѣто глас'ник', квр' гюра влѣдкнїѣ. храмъ бл҃гѡвѣщнїю прѣсѣѣ Бїѣ. 8 пннѣ 8 махалѣ сопѡс'ке. и кто ю кн ѡети ѡ сѣгѡ храма сѣгѡ, или продати, или заложити, или кѡд' въ неѡтїѣ дати. да нест' проклет' ѡ га ба и прѣч'стен сѣгѡ мѣре, и да имат' ѡчестїѣ сѣ онеми нж' решѣ, рас'пнїи рас'пнїи сѣгѡ. и да мѡ боуд(ѣ)тѣ сѡпрѣнїца мѣи вѡїа. въ днѣ страш'нааго испїтанїа: амин':⁵³ — А на првом листу 2-гог кватер. у дну пише: Ђкснпа Милет'ко ѡцъ и мат(ѣ)ре ї за свою дѡшѡ. поклонї ю попъ Милет'ко да мѡ има вѣчѣни поменѣ ,ѡѡѡ.

У самој *Грачаници* нашао сам такође два непотпуна примерка у њој штампаног Октоиха — један сасвим расут, а другом је сачувана доња корица. У овом другом примерку има, на л. 16, кв. 28 у врху, овај запис: Сїа книга манастира Грачанице писа іерей Христофѡѡ (!) 1761. Сем тога нашао сам још само у *манастиру Лешку код Тешова* један примерак, али је и он без почетка и свршетка.

Најзад, један непотпун примерак ове књиге налази се и у *Земаљском музеју у Сарајеву*. — Он је, према запису у њему из 1761 год., припадао манастиру Рибници у северо-западној Србији (Записи и натписи, бр. 10303). То је уједно једини примерак Октоиха штампаног у Грачаници, за кога знамо да је нађен у нашим областима северно од Косова Поља. — Сви су остали из Јужне Србије (9), Свете Горе (3) и Бугарске (2).

Рад. М. Грујић

RÉSUMÉ

Le professeur Grujić présente dans cet article les données historiques et descriptives concernant la première imprimerie de la Serbie du Sud, fondée en 1539 au monastère Gračanica à Kossovo. — Dans l'introduction, l'auteur expose les origines des premières imprimeries serbes en général (celles de Cetinje en 1493, de Venise en 1518 et de Gorazda en 1519); puis il donne quelques détails sur le monastère Gračanica, sur l'éditeur le métropolite Nikanore ainsi que sur l'imprimeur Dimitri qui est, peut-être, identique avec Dimitri, logothète, imprimeur en Roumanie depuis 1545. De plus, l'article contient la description du seul livre connu, imprimé dans cette imprimerie, Octoèque du 5—8 tons; son texte est comparée aux éditions antérieures du même livre, celles de Cetinje et de Venise; les ornements, les initiales (Pl. 3—8) et surtout la boiserie de l'église de Gračanica (Pl. 2) y sont décrits. — L'article finit par l'énumération et la description de 15 exemplaires de ce livre, connus par l'auteur, et imprimés dans cette imprimerie.

⁵³ Справ. Starine X, 273 и Записи и натписи бр. 754, где се ова књига сматра „рукописом“ и каже да се тада налазила у манастиру св. Прохора Пчињског.